

πολεμικό στόχο — κι őχι ἐπειδή ἡ ἐμπειρικά ἐμβριθής καί ἐνοιολογικά αύστηρή ἀνάλυση τῶν δεδομένων, σέ ἀντιπαραβολή μέ τά ἀντίστοιχα εὐρωπαϊκά, ἔδειχνε ὅτι ἐπιβαλλόταν ὄπωσδήποτε ἡ χρήση του. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι στήν 'Ελλάδα ὁ ὄρος «ἀστική τάξη» είσαγεται ὄντας ἡδη βεβαρυμένος μέ ἀρνητικές συμπαραδηλώσεις, ὅταν πιά δηλαδή ἡ ἀστική τάξη θεωρεῖται ἀπό φίλους καί ἔχθρους ὡς ὁ μεγάλος ἀντίμαχος τῆς ἀνερχόμενης ἐργατικῆς τάξης — ἐνῷ ἀντίθετα στή δυτική καί κεντρική Ευρώπη ὁ ἀστός, προτοῦ ἀκόμα ἔρθει ἀντιμέτωπος μέ τὸν ἐργάτη καί συνδεθεῖ στά μάτια μεγάλου μέρους τῶν διανοούμενων καὶ τῶν μαζῶν μέ παντοειδεῖς ἀρνητικές ἴδιότητες, ἥταν γιά μακρό χρονικό διάστημα ὁ κάριος κοινωνικός ἀντίπαλος τῆς ἀριστοκρατίας καί τῆς κληρικοκρατίας, ὁ φορέας μιᾶς νέας θετικῆς ἀντίληψης γιά τὴν ὄργανωση τῆς ζωῆς καί μιᾶς ρωμαλέας νέας κοσμοθεωρίας. Μολονότι στήν 'Ελλάδα δέν βρέθηκε ἀστική τάξη γιά νά παίξει παρόμοιο ρόλο καί ἔτοι δέν βρέθηκαν οὔτε καί λογοτέχνες ἡ ἱστορικοί γιά νά τὴν ὑμνήσουν ἀντίστοιχα, ὡστόσο δέν θά εύσταθοῦσε οὔτε καί ἡ ἀποφη ὅτι ἡ χρήση τοῦ ὄρου «ἀστική τάξη» ἀπό τή λιγότερο ἡ περισσότερο ἀριστερή νεοελληνική κοινωνιολογία ὄφειλόταν ἀποκλειστικά στίς πολεμικές ἀνάγκες, στίς ὅποιες μόλις ἀναφερθήκαμε. Πέρα ἀπ' αὐτές, ἡ ὄρθοτερα σέ συνάφεια μ' αὐτές, δροῦσε μιά ἀδήριτη ἐπιστημολογική ἀναγκαιότητα ἡ μᾶλλον ἐνα ἀναπόδραστο ἐπιστημολογικό παράδοξο. 'Η ἐνοιολογία τῆς νεότερης κοινωνιολογίας διαμορφώθηκε τὸν 18ο καί τὸν 19ο αἰ. ὡς θεωρητική ἀποκρυστάλλωση ἔξελίξεων πού διαδραματίσθηκαν στίς δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες· ἥταν, μέ ἄλλα λόγια, ἐνοιολογία μέ συγκεκριμένη ἱστορική φόρτιση, ἐνοιολογία ἱστορικά κορεσμένη, καί ἔξω ἀπό τό ἱστορικό τῆς πλαίσιο δέν μποροῦσε οὔτε νά κατανοηθεῖ ἄλλα οὔτε καί νά χρησιμοποιηθεῖ μέ (ἀπόλυτη) ἐπιτυχία ὡς ἀναλυτικό ἐργαλεῖο. 'Από τήν ἄλλη πλευρά, ὅμως, δέν ὑπῆρχε καμμία ἄλλη ἐνοιολογία ἔκτος ἀπ' αὐτήν καί —ἐπειδή κάθε ἀνάλυση προϋποθέτει ρητά ἡ ἀρρητα μιάν ἐνοιολογία— γι' αὐτό στή χρήση τῆς ἡσαν κατ' ἀρχήν ὑποχρεωμένοι νά προσφύγουν ἀκόμη καί κοινωνιολόγοι ἡ ἱστορικοί ἀσχολούμενοι μέ κοινωνικούς σχηματισμούς λιγότερο ἡ περισσότερο διαφορετικούς ἀπό τούς δυτικοευρωπαϊκούς. Βέβαια, οἱ κοινωνιολόγοι καί οἱ ἱστορικοί τῆς εὐρωπαϊκῆς περιφέρειας (κι ἄς μή μιλήσουμε καθόλου γιά τούς 'Ασιάτες ἡ τούς 'Αφρικανούς λ.χ.) ἔβλεπαν ἡ συναισθάνονταν ὅτι τό ἀντικείμενο τῶν ἔρευνῶν τοὺς διέφερε σέ πολλά σημεῖα ἀπό τίς πρό-

τυπες περιπτώσεις, δύο ένοιαι και πράγμα συγχωνεύονταν λίγο-
πολύ ἀβίαστα· ὅμως στόν βαθμό πού η ἀνάλυσή τους συναπτόταν μέ-
μά πολιτική στρατηγική ταγμένη νά ύπηρετήσει τήν «ἀνάπτυξη»,
ἥτοι τή βαθμιαία ἔξομοίωση τῆς περιφέρειας μέ τίς παραπάνω πρό-
τυπες περιπτώσεις, τούς φανόταν δτι η ἐφαρμογή τῆς ἔνοιολογίας
τοῦ προτύπου στήν περίπτωση τοῦ (ἀτελοῦς ἀκόμη) ἀντιγράφου ἥταν
θεμιτή, ἀκριβῶς ἐπειδή θεωροῦσαν τήν ἔξομοίωση τοῦ δεύτερου μέ τό
πρῶτο δχι ἀπλῶς εὔκταισ, ἀλλά ιστορικά ἀναγκαῖα. Ἡ ἀντίληψη γιά
τή σταδιακή καὶ νομοτελειωσή πορεία τῆς ιστορίας διευκόλυνε ἔτσι τή
γενικευμένη χρήση μᾶς ἐπιστημονικῆς ἔνοιολογίας, δοκιμασμένης
στήν ιστορική πραγματικότητα τῶν «ἀνεπτυγμένων» χωρῶν ὡς τῶν
προτύπων γιά τή μελλοντική πορεία τῶν «ἀναναπτύκτων». Ἀντί λοι-
πόν, συνεχίζοντας παλαιές διαμάχες σέ ἐπίπεδα ἡθικολογικά, νά προ-
σάψουμε στούς ἀριστερούς κοινωνιολόγους γιά πολλοστή φορά τή
μορφή τῆς μηχανικῆς μεταφορᾶς ξένων σχημάτων κτλ., καλύτερα θά
ἥταν νά κατανοήσουμε τό πλέγμα τόσο τῶν πολεμικῶν-πολιτικῶν
κινήτρων δσο καὶ τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀναγκαιοτήτων πού τούς ἐ-
ξώθησαν νά ἐπιχειρήσουν μά τέτοια μεταφορά. Ἀλλωστε, δπως θά
δοῦμε παρακάτω, δέν ἥσαν οι μόνοι: ἀκόμα καὶ οι διάφορες παραλλα-
γές τοῦ ἑλληνοκεντρισμοῦ συγκροτήθηκαν ἔνοιολογικά μέ βάση θέ-
σεις καὶ ίδεες διάχυτες στόν εύρυτερο εύρωπαικό χῶρο κατά τόν 180
καὶ τόν 190 αι., μολονότι στήν περίπτωση αὐτήν η ἀλλοδαπή προέ-
λευση τῶν ίδεολογημάτων λησμονήθηκε πολύ εύκολότερα, ἐφ' δσον
σκοπός τῆς υἱοθέτησής τους ἥταν ἀκριβῶς νά δειχθεῖ δτι η Ἐλλάδα
ἥταν η μητέρα τῶν πόντων καὶ ούσιαστικά δέν ὅφειλε τίποτε καὶ σέ
κανέναν, ἐνῶ ἀντίθετα δσοι ἐνστερνίζονταν τά ἔξελικτικά σχήματα
δέχονταν αὐτόματα δτι η Ἐλλάδα εἶναι χώρα καθυστερημένη καὶ δτι
ἐπομένως τό πιό ἐπειγον καθῆκον τῆς εἶναι ὁ ἔκσυγχρονισμός, δπως
αὐτός εἶχε ἥδη στίς γενικές του γραμμές πραγματωθεῖ ἄλλο. Ἡ
αὐτούσια η παραλλαγμένη εἰσαγωγή κεντρικῶν στοιχείων η ἐπόψεων
τῆς νεοελληνικῆς ίδεολογίας ἀπό τήν Εύρωπη δέν πρέπει νά μᾶς ξε-
νίζει ὡς φανόμενο, δέν σκεφθοῦμε δτι συμπορεύθηκε μέ τήν εύρεια
εἰσαγωγή ἀγαθῶν, παραγωγικῶν μεθόδων, νομικῶν καὶ πολιτικῶν
θεσμῶν. Ἡ Ἐλλάδα, μά μᾶλλον ἀσήμαντη χώρα τῆς περιφέρειας,
μποροῦσε νά εἶναι ἀπό ίδεολογική ἀποψη ἐξ ἵσου λίγο αὐτάρκης δσο
καὶ ἀπό ύλική η πολιτική. Ἔτσι, τά κοινωνικά της δεδομένα η προ-
βλήματα συνειδητοποιοῦνταν συχνότατα μέσα ἀπό ίδεολογικά η θεω-

ρητικά πρίσματα φερμένα ἀπ' ἔξω, κι αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια νά ύφιστανται καὶ μάζεύτερη διάθλαση πέρα ἀπό τήν πρωτογενή ἀναπόδραση διάθλασή τους μέσα στή συνείδηση τῶν ἰδεολογικῶν ὑποκειμένων. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ κοινωνική ζύμωση δέν γενοῦσε ἡ ἴδια τίς διάφορες θεωρητικές ἢ ἰδεολογικές μορφές, μέ τίς ὅποιες περνοῦσε στή συνείδησεις, παρά οἱ μορφές αὐτές ἔρχονται ἀπ' ἔξω ὡς ἔτοιμα ἀγγεῖα, δπου χύνονται τά ἐπιτόπια ἐμπράγματα προβλήματα παίρνονταις τό ἀντίστοιχο θεωρητικό ἢ ἰδεολογικό σχῆμα.

"Οπως καὶ νά ἔχει, γιά ἀστική τάξη μίλησαν συστηματικά ὅχι οἱ ἐλληνοκεντρικοί, οἱ ὅποιοι μᾶλλον ἔτειναν πάντοτε νά παραβλέπουν ἡ νά ὑποβιβάζουν τίς ταξικές διακρίσεις προκειμένου νά διατηρεῖται ἐνιαῖο καὶ ὀχέραιο τό δράμα τοῦ Ἐλληνισμοῦ, παρά οἱ ἀριστεροί ἢ καὶ οἱ φιλελεύθεροι ἔκσυγχρονιστές ξεκινώντας ἀπό μιάν ἔξελικτική φιλοσοφία τῆς ιστορίας. "Ομως ὁ προσκανατολισμός τους στό σχῆμα αὐτό, ὀκριβῶς ἐπειδή ήταν πολιτικά καὶ ἐπιστημονικά ἀναπόφευκτος, τούς ἐμπόδισε νά ἐπιχειρήσουν ἔναν συγκεκριμένο προσδιορισμό τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς «ἀστικῆς» τάξης πάνω στή βάση τόσο μιᾶς δλόπλευρης γνώσης τῶν δεδομένων δσο καὶ στή βάση τῆς σύγκρισης μέ ἀνάλογα κοινωνικά στρώματα περισσότερων χωρῶν ἔχαστοτε διαφορετικοῦ κοινωνικοῦ ἐπιπέδου: γιατί μονάχα ἡ πολλαπλή συγκριτική ἀνάλυση ἐπιτρέπει τήν ἐκλέπτυνση μιᾶς ξενόφερτης ἐνοιολογίας, δμως ἡ διεξαγωγή ἀναλύσεων τέτοιου τύπου καὶ τέτοιου βάθους ἐμποδίσθηκε, πέρα ἀπό τή βολική ἐμψυχή στά «σχήματα», καὶ ἀπό τόν γενικό ἐπαρχιατισμό τῆς ἐλληνικῆς κοινωνικῆς καὶ ιστορικῆς ἐπιστήμης ἐκφραζόμενο μεταξύ ἄλλων καὶ στήν ούσιαστική ἀγνοια τῆς εὐρωπαϊκῆς ιστορίας. "Ετσι, ἡ ἔρευνα προσπάθησε περισσότερο νά ἀποδεῖξει ὅτι πράγματι ὑπῆρξε ἀστική τάξη στήν Ἐλλάδα παρά νά ἔξιχνάσει τή σύνθεση καὶ τήν ύφή της, ήτοι νά παρουσιάσει διαφορισμένα τήν ἐργασιακή της ὄργάνωση καὶ τίς συναφεῖς ἐργασιακές σχέσεις, τή νοοτροπία, τήν ἰδεολογία καὶ τόν πολιτισμό της κτλ. Γιά ἀστική τάξη καὶ ἀστικές σχέσεις —καὶ μάλιστα μέ τή νεότερη εὐρωπαϊκή σημασία τῶν δρων— ἔγινε ἀβασάνιστα λόγος παντοῦ ὅπου διαπιστωνόταν ἡ ὑπαρξη παραγωγῆς καὶ/ἢ ἐμπορίας ἀγαθῶν ἔξω ἀπό τό οἰκονομικό κύκλωμα τῆς γεωργίας. "Ομως οἱ δραστηριότητες τῶν καραβοκυράων καὶ τῶν βιοτεχνῶν ἀποτελοῦν μᾶλλον φαινόμενα πού εύδοκιμοῦν σέ διαφοριζόμενες προκαπιταλιστικές κοινωνίες, πρό παντός ὅταν αὐτές ύφίστανται τήν ἐπιρροή ἔξωτερικῶν παραγόντων τό ἄν

τέτοια φαινόμενα πρέπει νά χαρακτηρισθοῦν ως «άστικα» ή όχι άποφασίζεται όχι έκ τῶν προτέρων ἀλλά ἀνασκοπικά, δηλαδή μέ κριτήριο τό ἄν συνιστοῦν ἔστιες πρωταρχικῆς συσσώρευσης πού ἀργότερα τροφοδοτοῦν σέ μιάν ἀδιάσπαστη συνέχεια τήν ἐκμηχάνιση καί τήν ἐκβιομηχάνιση. Καθ' αύτά πάντως δέν εἶναι σέ θέση νά διασπάσουν τόν παραδεδομένο κλοιό τῶν πατριαρχικῶν σχέσεων καί τῆς πατριαρχικῆς νοοτροπίας. Αύτό σημαίνει ότι στό πλαίσιό τους δέν ἐπικρατεῖ ὁ σταθμιστικός καί ἐργασιακός λογισμός, ή ἀπρόσωπη διαμόρφωση τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων στή βάση τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης καί ή συσσωρευτική πρόθεση μέ τήν καπιταλιστική ἔννοια· ή οίκονομική δραστηριότητα συνυφαίνεται μᾶλλον μέ προκαπιταλιστικά κίνητρα κοινωνικοῦ γοήτρου, όπότε καί οἱ ἐργασιακές σχέσεις διέπονται κατά μέχιστο μέρος ἀπό τούς ἄγραφους πατριαρχικούς νόμους τοῦ δοῦναι καί τοῦ λαβεῖν, δηλαδή τῆς παροχῆς ὑπακοῆς μέ ἀντιπαροχῆς ὄρισμένη προστασία. Σ' αὐτήν τήν προοπτική ή σημαντική ἐπέκταση τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐργασιῶν στόν ἐλλαδικό χῶρο γύρω στά τέλη τοῦ 18ου αἰ. σημαίνει κατά βάση μιά μετεξέλιξη προκαπιταλιστικῶν μορφῶν τοῦ οίκονομεῖν, σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες τῆς ἔνταξης σέ μιάν ὄρισμένη θέση τῆς διευρυνόμενης ἐξωτερικῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς, όχι μιά μετεξέλιξή τους κατά τρόπο ὥστε νά ἀποτελέσουν οἱ ἴδιες τό ἔνανσια καί τόν πυρήνα μιᾶς αὐτενεργῆς καπιταλιστικῆς οίκονομίας. 'Η ποσοτική διεύρυνση τῆς προκαπιταλιστικῆς οίκονομικῆς δραστηριότητας μέ προορισμό τήν ἐξωτερική ἀγορά δέν μεταβλήθηκε ποτέ σέ ποιοτική μεταλλαγή καπιταλιστικοῦ χαρακτήρα μέ στόχο (καί) τήν ἐσωτερική ἀγορά. 'Η είσοδος καπιταλιστικῶν οίκονομικῶν σχέσεων στήν 'Ελλάδα ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. δέν πραγματοποιήθηκε ώς ἀπ' εύθειας συνέχιση ἔκεινου πού εἶχε ἀρχίσει πρίν ἀπό ἓναν αἰώνα, παρά συντελέσθηκε ἀπό καινούργιους δρόμους καί μέ καινούργιους φορεῖς. 'Η ἔνταξη στό διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα δέν ἀρκεσε, τουλάχιστον στήν πρώτη ἀπό τίς δύο τοῦτες φάσεις, γιά νά δημιουργηθεῖ ἔνας ἔθνικός καπιταλισμός καί μιά ἔθνική ἀστική τάξη. 'Απεναντίας, ή ἐξάρτηση τῆς ἐμποροβιοτεχνικῆς δραστηριότητας ἀπό τό καπιταλιστικό ἐξωτερικό ἐπιβοήθησε τήν ἐπιβίωση τῶν πατριαρχικῶν ἐργασιακῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων στό ἐσωτερικό, γιατί τό οίκονομικό προϊόν αὐτῶν τῶν σχέσεων μποροῦσε νά αὐξάνεται καί νά ἀπορροφᾶται σέ μιάν ἀγορά ἀδιάφορη γιά τήν κοινωνική του προέλευση, ητοι ή αὔξηση καί ή ἀπορρόφησή του δέν ἀπαιτοῦσε τήν ἀναδια-

μόρφωση τοῦ ἔσωτερικοῦ οἰκονομικοῦ χώρου καὶ τήν ἀνατροπή τῶν ἕδιων του τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων. "Αλλωστε ἡ μελέτη τοῦ τρόπου ζωῆς, τῆς νοοτροπίας καὶ τῆς κοσμοθεώρησης τῶν φορέων αὐτῆς τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας μπορεῖ νά δείξει πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία ὅτι πολιτισμικά καὶ ἴδεολογικά κινοῦνται ὄλοτελα στὸ γνώριμο πλαίσιο τῆς βαλκανικῆς πατριᾶς καὶ οὔτε δημιούργησαν οὔτε καὶ γνώρισαν κάτι ἀνάλογο μέ ὁ, τι εἶναι γνωστό ὡς ἀστικός πολιτισμός τῆς τοτινῆς Εύρωπης. Γιά τή διάδοση ὁρισμένων στοιχειωδῶν μοτίβων τῆς ἀστικῆς ἴδεολογίας στοὺς κύκλους τῶν 'Ελλήνων (έμπορων) τῆς εύρωπαικῆς διασπορᾶς θά μιλήσουμε παρακάτω. Όστόσο πρέπει νά σημειώσουμε προκαταβολικά ὅτι ἴστορικά χαρακτηριστικότερη καὶ σημαντικότερη ἀπό τήν ὑπαρξη τέτοιων φαινομένων στό ἔξωτερικό στάθηκε ἡ ἀδυναμία ἔστω καὶ μακροπρόθεσμης μετακένωσής τοὺς στό ἔσωτερικό. "Οπως ἡ κατοπινή (μερική) ἀνάπτυξη καπιταλιστικῶν σχέσεων στήν 'Ελλάδα δέν ὑπῆρξε εύθυγραψη συνέχιση τῆς οἰκονομικῆς ἀνθησης τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ἔτοι καὶ ὁ (μερικός) ἐκουγχρονισμός τῆς ἴδεολογίας ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰ. διόλου δέν ἀποτέλεσε εύθυγραψη συνέχιση τοῦ ἰσχνοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

'Η διαπίστωση τοῦ προαστικοῦ ἡ προκαπιταλιστικοῦ χαρακτήρα τῆς οἰκονομικῆς ἀνόδου τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου στήν τελευταία προπαναστατική περίοδο σημαίνει κάτι ούσιαστικά διαφορετικό ἀπό τή διαδεδομένη θέση ὅτι ἡ ἀνοδος αὐτή, ὅντας περιορισμένη, δέν στάθηκε ἵκανη νά ξεπεράσει τά φεουδαλικά πλαίσια τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνίας κι ἔτοι τελικά συμβιβάσθηκε μ' αὐτά. Μιά τέτοια θέση προϋποθέτει τό ἔξελικτικό σχῆμα πού ἀντλήθηκε ἀπό τή δυτικοευρωπαϊκή ἴστορία καὶ ἀγνοεῖ ἔξ ὑπαρχῆς τήν κρίσιμη διαφορά τῆς ἴστορίας τούτης ἀπό τήν ἴστορία τοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου. "Αν στόν τελευταῖο αὐτόν ἡ οἰκονομική ἀνοδος δέν δημιούργησε μιάν ἀστική τάξη δυτικοευρωπαϊκῆς ὑφῆς, ὁ λόγος εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἔδω δέν ὑπῆρξε οὔτε καὶ φεουδαλισμός δυτικοευρωπαϊκοῦ τύπου. Γιατί ἡ ἀστική ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἀστική τάξη, μέ τήν είδοποιό ἔννοια τῶν ὅρων, συνιστοῦσαν ἀκριβῶς τή διαλεκτική ἀρνηση τῆς φεουδαλικῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων καὶ μόνον αὐτῆς — καὶ ὅπου αὐτή ἔλειπε δέν μποροῦσε φυσικά νά ἀνακύψει οὔτε καὶ ἡ ἀρνηση τῆς. "Οπως γνωρίζουμε σήμερα, ὁ φεουδαλισμός δυτικοῦ τύπου ἦταν ἡ ἀπαραίτητη ἀρνητική προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη ἀστικῆς τάξης

έπίσης δυτικοῦ τύπου: αὐτή εἶναι ή ἀπάντηση στό πολυσυζητημένο ἔρωτημα, γιατί ὁ καπιταλισμός ἀποτελεῖ ἀρχικά καὶ οὐσιαστικά εὐρωπαϊκό φαινόμενο, γιατί δηλαδή δέν εύδοξίμησε στήν 'Ασία η στήν 'Αφρική λ.χ., σέ μερικές περιοχές τῶν ὅποιων οἱ παραγωγικές δυνάμεις, ἀπό τεχνική τουλάχιστον ἀποψη, διόλου δέν ὑστεροῦσαν σέ σχέση μέ ἔκεινες τῆς προκαπιταλιστικῆς Εύρωπης. "Ολα αὐτά σημαίνουν ὅτι τήν ἴδιομορφία τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου γύρω στό 1800 θά τήν κατανοήσουμε ὅχι ξεκινώντας —ρητά η ἄρρητα, συνειδητά η ἀσυνειδητά— ἀπό τήν ἀντίθεση «φεουδαλικός-ἀστικός», ἀλλά περιγράφοντας συγκεκριμένα τήν ἴδιότυπη πατριαρχική κοινωνική του ὄργανωση καὶ συνάμα τὸν τρόπο, μέ τόν δποῖο αὐτή διαφορίσθηκε καὶ ἀντέδρασε ὅταν ὄρισμένα τῆς τμῆματα βρέθηκαν κάτω ἀπό τήν ἐπιρροή καπιταλιστικῶν σχέσεων ἀναπτυσσομένων σέ διεθνές ἐπίπεδο. 'Η ἐπιρροή αὐτή, φθάνοντας σέ ὄρισμένη ἔνταση, ἀνάγκασε σχετικά μικρές ὅμαδες τῆς πατριαρχικῆς τουρκοκρατούμενης κοινωνίας νά ἀποσπασθοῦν ἀπ' αὐτήν καὶ νά ἐνταχθοῦν ἀπ' εὐθείας στό διεθνές καπιταλιστικό κύκλωμα, ἰδιαίτερα στήν ἐμπορική καὶ ἐφοπλιστική του ἔκφανση, ἀσκώντας τώρα ἐκ τῶν ἔξω μικρότερη η μεγαλύτερη πίεση γιά τήν ἀναμόρφωση τοῦ χώρου καταγωγῆς τους. 'Ωστόσο η πίεση τούτη στάθηκε ἀτελέσφορη ἀκριβῶς γιατί οἱ φορεῖς τῆς οἰκονομικῆς ἀνόδου, οἱ ὅποιοι συνέχιζαν νά δροῦν στό ἐσωτερικό, δέν εἶχαν ποτέ ἀποβάλει τά κεντρικά πατριαρχικά τους γνωρίσματα, δηλαδή δέν ήσαν ποτέ ἀστικοί-καπιταλιστικοί, ὅσο κι ἀν η ὑπαρξη μᾶς διεθνούς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς ἀποτελοῦσε προϋπόθεση τῆς δικῆς τους τῆς εύδοξίμησης. 'Η οὐσιαστική τους παραμονή στό πατριαρχικό πλαίσιο ἔργασιακῆς ὄργανωσης καὶ νοοτροπίας η ἰδεολογίας ἔχαμε δυνατή, μετά τήν ἰδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, τήν πολιτική καὶ κοινωνική τους συνύπαρξη μέ ἄλλες κοινωνικές ὅμαδες, οἱ ὅποιες ἔπαιζαν ἀκόμη παραδοσιακότερους πατριαρχικούς ρόλους, δηλαδή τούς τοπικούς προύχοντες-γαιοκτῆτες, τούς πρώην ἡγέτες τῶν λίγο η πολύ ἀτακτων στρατευμάτων τοῦ 'Αγώνα κτλ. Βέβαια, η συνύπαρξη αὐτή συχνά ἦταν τεταμένη, ὅμως οἱ συγκρούσεις δέν ὀφείλονταν σέ ἀγεφύρωτες ἀντιθέσεις σχετικά μέ τόν οἰκονομικό προσανατολισμό καὶ τήν κοινωνική διάρθρωση τῆς χώρας, παρά μᾶλλον σέ προσπάθειες ἀνακατανομῆς τῆς πολιτικῆς ἴσχύος καὶ τοῦ ἔθνικοῦ πλούτου μέσα στό ὑφιστάμενο οἰκονομικοκοινωνικό πλαίσιο· γι' αὐτό ἄλλωστε καὶ η διάταξη τῶν δυνάμεων κατά τίς συγκρούσεις αὐτές δέν

καθοριζόταν ἀπό πάγιους κοινωνικοπολιτικούς καί ιδεολογικούς παράγοντες, παρά μεταβαλλόταν ἀδιόκοπα, ἀνάλογα μέ τά ἐκάστοτε συμφέροντα τοῦ καθενός ἀπό τά πολλά πατριαρχικά κέντρα ἰσχύος. Τό κατ' ἀρχήν ἀδιέξοδο τοῦτο πλέγμα παρουσίασε ρήγματα καί ὑποχρεώθηκε νά μπεῖ σέ μιά διαδικασία διαφορισμοῦ ὅχι τόσο ἀπό πιεστικούς ἐνδογενεῖς λόγους δσσα γιατί ὁ ἔλλαδικός χῶρος, ἐξ αἰτίας τοῦ ἔντονου πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν ἡπειρωτικῶν δυνάμεων γιά τήν Ἐγγύς καί τή Μέση Ἀνατολή, βρέθηκε ἀπό τό δεύτερο ημισυ τοῦ δέκατου ἔκατου αἰώνα, ὅπως εἶχε βρεθεῖ καί ἔναν περίπου αἰώνα πρωτύτερα, στό ἐπίκεντρο διεθνῶν ἀνακατατάξεων καί ζυμώσεων. "Ατομα καί ὄμάδες τοῦ παροικιακοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπέκτησαν ἀξιόλογη οἰκονομική ἰσχύ ἀφοιβῶς χάρη στή συνύφενση τῶν δραστηριοτήτων τους ἥ, κυριολεκτικότερα, χάρη στήν ταύτιση τῶν συμφερόντων τους μέ τά συμφέροντα ἀγγλικῶν, ἴδιαίτερα, μεγάλων ἑταίρειῶν. Στό πλαίσιο αὐτό μποροῦσαν βέβαια νά εύημερήσουν, ὅμως δέν μποροῦσαν νά παίξουν ρόλους ιστορικά ρηξικέλευθους, παρά ἐπιδόθηκαν κατά πρῶτο λόγο σέ μεσιτικές καί διαμετακομιστικές ἐργασίες. Ἀντίστοιχο χαρακτήρα εἶχε καί ἡ μεταφύτευση ἐνός μέρους τῆς δραστηριότητάς τους στό ἔδαφος τοῦ ἔλληνικοῦ κράτους, ὅπου ἡ βιομηχανία καί ἡ παραγωγή ἀγαθῶν γενικότερα ἀναπτύχθηκε λιγότερο ἥ πολύ λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ναυτιλία, τό ἐμπόριο καί τό τραπεζικό σύστημα. Ἡ μεταφύτευση στοιχείων τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας σήμαινε ταυτόχρονα καί τή μεταφύτευση στοιχείων τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, τά ὅποια εἶχαν οίκειωθεῖ οἱ εὔποροι Ἑλληνες στό κοσμοπολιτικό περιβάλλον τῆς διασπορᾶς. "Ομως τά στοιχεῖα αὐτά ἦσαν ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀποσπασματικά καί ἐπιφανειακά, χωρίς νά δένονται μεταξύ τους πάνω στή βάση μιᾶς συνεκτικῆς κοσμοθεώρησης, ἵκανῆς νά ἐμπνεύσει μιά σταθερή συμπεριφορά μέ ἀποκλειστικά ἀστικά γνωρίσματα. Γιατί ἐδῶ ἔλειπε μιά ούσιωδης διάσταση τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας, τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἀστικῆς αὐτοσυνείδησης: ἡ διάσταση ἡ προμηθεϊκή, ἡ ὅποια, ἴδιας στό οἰκονομικό ἐπίπεδο καί ἴδιας ἀπό τήν ἐποχή τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, συνδεόταν πρωταρχικά μέ τή μορφή τοῦ καινοτόμου βιομηχάνου ὡς φορέα καί πρακτικοῦ μετουσιωτή τοῦ πνεύματος τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τεχνικῆς, τοῦ πνεύματος τῆς προόδου καί τῆς ρήξης μέ τή στεέρα παραδοσιοκρατία τοῦ ἀγροτικοῦ πατριαρχισμοῦ. "Αν στήν ἔλλειψη αὐτήν προσθέσουμε καί τήν ἀπουσία τῶν στοιχείων πού δη-

μιούργησε ό όστικός πολιτισμός στήν προβιομηχανική του όποιη φάση (δηλαδή άπό τήν 'Αναγένηση ίσαμε τόν 18ο αι.), τότε δέν δυσκολευόμαστε νά κατανοήσουμε γιατί δσα και δποια στοιχεῖα τοῦ όστικοῦ πολιτισμοῦ διείσδυσαν στόν έλλαδικό χώρο δέν άποτέλεσαν πόλους έλξης και πλαίσιο ένταξης στοιχείων έτερογενῶν, παρά μᾶλλον συγχωνεύθηκαν τά ίδια μέ τίς πιό έκλεπτυσμένες έκφρανσεις τῶν πατριαρχικῶν ίδεολογιῶν και στάσεων.

"Οπως ή έξ ἀντικειμένου ένταξη τῆς 'Ελλάδας στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα είχε ούσιώδεις ἐπιπτώσεις στήν οίκονομία της, έτσι και ή παράλληλη ένταξη της στό διεθνές πολιτικό σύστημα, και μάλιστα σέ ἐποχή συνεχοῦς δξυνσης τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, ἐπέδρασε ἀποφασιστικά πάνω στή διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν της δομῶν. Ή εἰσαγωγή τοῦ βασιλευόμενου κοινοβουλευτισμοῦ στή χώρα, και μάλιστα πάνω στή βάση τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, δέν ύπηρξε ἀναγκαία κι ἀναπόδραστη ἀπόρροια έσωτερικῶν διεργασιῶν, ἀλλά κατά πρῶτο λόγο η ἀπάντηση τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων στήν ἀνυπακοή τῆς ὄθωνικῆς κυβέρνησης σέ κρίσιμα θέματα έξωτερικῆς πολιτικῆς (ύποστηριξη τῶν ἀλυτρώτων κτλ.) και συνάμα τό μέσο, μέ τό δποιο οι Δυνάμεις αύτές φαντάζονταν δτι στό έξης θά μποροῦσαν νά ἀσκήσουν πιό τελεσφόρα τήν ἐπιρροή τους. Άλλα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά αἴτιά της, η εἰσαγωγή τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ ἔθεσε σέ κίνηση διαδικασίες πού ἀποδείχθηκαν κρίσιμες γιά τόν σχηματισμό τῆς ίδιαίτερης φυσιογνωμίας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Μέ ἄλλα λόγια, ο μηχανισμός τῆς λειτουργίας τοῦ κράτους διαμορφώθηκε ώς ἐν μέρει τερατογενετικό και ἐν μέρει ἵλαροτραγικό ἀποτέλεσμα τῆς διασταύρωσης τῶν πιό προηγμένων τοτινῶν πολιτικῶν θεσμῶν, δπως ο κοινοβουλευτισμός και η καθολική ψηφοφορία, μέ μιά κοινωνία διεπόμενη ἀπό πατριαρχικές σχέσεις, στάσεις, νοοτροπίες και ἀξίες. Πρίν ἀπό τήν εἰσαγωγή, η μᾶλλον τήν ἐπιβολή, τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ τό κράτος ήταν ύποτυπώδες και, παρά τή συχνά γραφική ἀπλῶς ἐπίφαση τῆς βασιλικῆς αὐταρχίας, μόλις μετά βίας συγκρατοῦσε σέ μιάν ἐνότητα τούς τοπικούς πόλους ισχύος, καθώς δέν κατεῖχε ούτε κάν τό μονοπώλιο τῆς ἐνοπλῆς βίας· σέ σχέση μέ τό κράτος τῆς ὄθωμανικῆς περιόδου είχε κάνει βέβαια ὄρισμένα βήματα πρός τήν κατεύθυνση τοῦ σύγχρονου ἐνομου κράτους, δμως οι νόμοι και τά διατάγματά του σέ πλειστες δσες περιπτώσεις δέν ἔφθαναν ίσαμε τή βάση τῆς κοινωνίας, δπου η ζωή ρυθμιζόταν ἀπό τό πατριαρχικό ἔθιμικό δίκαιο. Ο κοι-

νοβουλευτισμός, σέ συνδυασμό μέ τήν καθολική ψηφοφορία, συνεπέφερε μιά κοινωνική κινητικότητα ἵσως ώρμα ύποντούτερη ἀπ' αὐτήν που γένησε ἡ ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων, γιατί ὅχι μόνο δημιούργησε εὔκαιριες πολιτικῆς καί κοινωνικῆς σταδιοδρομίας γιά ἄτομα μέ ἀντίστοιχες φιλοδοξίες, ἀλλά καί ἀνοιξε σέ εὐρύτερες μάζες τὸν δρόμο ἀπό τήν ὑπαιθροπόρας τίς πόλεις. Καί οι δύο αὐτές πλευρές τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας, οἱ ὅποιες ἀπέρρευσαν ἀπό τὸ κοινοβουλευτικό παιγνίδι, σήμαιναν αὐτόματα τή διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καί παράλληλα τήν ἐνίσχυση τοῦ καθοδηγητικοῦ ρόλου τοῦ κράτους — ἀν καί ἡ ἐνίσχυση αὐτή, ὅπως θά δοῦμε, ἔγινε συχνότατα μέ τρόπο πού εύνοοῦσε τήν ἴκανοποίηση συμφερόντων μερικῶν εἰς βάρος τῶν γενικῶν κι ἔτοι ἀπό πολλές ἀπόψεις ὑπέσκαψε τὸν σύγχρονο χωρισμό κράτους καί κοινωνίας ἀντί νά τὸν ἐμπεδώσει, κάνοντας συνάμα τό κράτος ἐντολοδόχο τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Ἡ διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καί τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας ἦταν ἀναπόδραστη, γιατί ἐκεῖνο που εἶχαν νά προσφέρουν τά κόμματα γιά τήν προσέλκυση ἡ τή συγκράτηση ψηφοφόρων ἥσαν οἱ κρατικές θέσεις, οἱ ὅποιες ἥσαν τόσο πιό περιζήτητες ὅσο ἡ καχεξία τῆς οἰκονομίας καί γενικότερα ἡ κοινωνική στενότητα ἔκαναν τίς ὑπόλοιπες ἐπαγγελματικές διεξόδους λιγοστές καί ἀβέβαιες. Ἐφ' ὅσον τό κράτος παρέμενε ὁ πιό σίγουρος καί ἀνθεκτικός ἐργοδότης, πρῶτο μέλημα τοῦ κόμματος ἦταν ἡ κατάκτηση καί ἡ νομή τοῦ κράτους, εἰδ' ἀλλως θά ἔχανε τήν πίστη τῶν ὄπαδῶν του στήν ἴκανότητά του νά ὑπερασπίσει τά συμφέροντά τους. "Οταν ἡ πατριαρχική σχέση μεταφέρεται ἀπό τήν κοινωνία στήν πολιτική, τότε μεταβάλλεται στή λεγόμενη πελατειακή σχέση, διατηρώντας δύμας τό θεμελιῶδες τῆς γνώρισμα, δηλαδή τήν ἀναγκαία συνάφεια ὑπακοῆς καί προστασίας: ὁ κοινοβουλευτικός πατριάρχης, εἴτε κομματικός ἤγέτης εἶναι εἴτε τοπικός κομματάρχης, ἀπαιτεῖ ἀπό τοὺς «ἀνθρώπους του» ὑπακοή (ἐμπνεόμενη λιγότερο ἀπό ἀφηρημένα-κοσμοθεωρητικά καί περισσότερο ἀπό συγκεκριμένα-προσωπικά κίνητρα), δύμας ταυτόχρονα ἀναλαμβάνει νά «ἐνεργήσει γιά τίς ὑποθέσεις τους», δηλαδή τοὺς βοηθεῖ νά «τακτοποιηθοῦν» καί τοὺς ἔξασφαλίζει μέ τήν ἐπιρροή του πλεονεκτήματα στόν συναγωνισμό μέ τούς ὄπαδους ἀλλων κομμάτων.

Ο πατριαρχικός ἡ πελατειακός χαρακτήρας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ καί συνάμα ἡ σπάνη τῶν θέσεων στήν ἐλεύθερη ἀγορά ἐργασίας εἶχαν

ώς συνέπεια νά παίξει ό κρατικός μηχανισμός στήν 'Ελλάδα ρόλο άναλογο μ' ἔκεινον που ἔπαιξαν τά βιομηχανικά ἀστικά κέντρα στή Δύση: ἀπορρόφησε μάζες ἀγροτικῆς προέλευσης, ἀλλά γιά νά τίς διοχετεύσει καί νά τίς χρησιμοποιήσει μέ τρόπο πολύ διαφορετικό καί πρό παντός πολύ λιγότερο παραγωγικό. Σέ σχέση μέ τό δικό μας πρόβλημα, δηλαδή τήν ἀστική τάξη καί τόν ἀστικό πολιτισμό στήν 'Ελλάδα, πρέπει νά τονίσουμε ὅτι ή τέτοια διόγκωση καί διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους οὔτε ἀπό κάποια ἐντόπια ἀστική τάξη ὑποκινήθηκε οὔτε καί τήν ἀστική τάξη ὠφέλησε· ἀπεναντίας μάλιστα, ὁ ὄγκος, η διασκαμψία καί η δαπανηρότητα τοῦ κράτους ἀποτέλεσε τροχοπέδη γιά τή διοχέτευση πόρων καί ἐνεργειῶν σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες μᾶς ἀμιγοῦς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Εἶναι γεγονός ὅτι, γιά λόγους που ἔξηγοῦνται παρακάτω (βλ. κεφ. IV, 1), η ἐμπέδωση τῆς ἀστικῆς κυριαρχίας στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τῆς Δύσης συνεπέφερε μία διόγκωση τῆς γραφειοκρατίας πολύ πέρα ἀπό ὅ, τι εἶχε γνωρίσει ὅποιαδήποτε ἀπολυταρχία· ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι η διόγκωση αὐτή ἔγινε μέ μεθόδους συχνότατα πελατειακές καί διόλου ἀξιοκρατικές. "Ομως η διαφορά ἀπό τήν ἑλληνική ἔξελιξη παρέμεινε ούσιαστη, γιατί ἔκει η διόγκωση αὐτή ἀντισταθμίζόταν ἀπό τή συνεχή αὔξηση τῆς οἰκονομικῆς ἀπόδοσης καί τόν συνεχή διαφορισμό τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, ἐνώ παράλληλα η γραφειοκρατία συνεισέφερε καί θετικά στή θεσμική προώθηση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Μέ τήν ἔννοια αὐτήν τό κράτος ἦταν —γιά μεγάλο διάστημα τουλάχιστον— κράτος τῆς ἀστικῆς τάξης. Στήν 'Ελλάδα, ἀπεναντίας, τήν ἐκποίηση τοῦ κράτους στό πλαίσιο τοῦ κοινοβουλευτικοῦ παιγνιδιοῦ τήν ἐγκαίνιασκαν καί τήν καλλιέργησαν μέ τρόπους ἀπείρως εύρηματικούς τά πολιτικά «τζόκια» μέ τήν προαστική-πατριαρχική τους νοοτροπία, καί οι μέθοδοί τους ἔγιναν δεσμευτικές καί ὑποδειγματικές γιά δλες τίς ἑλληνικές πολιτικές παρατάξεις μέχρι σήμερα, ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐκάστοτε ἴδεολογικά τους πρόσημα. Οι ἀναλύσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καί πολιτικῆς συνήθως ὑποπίπτουν στό σφάλμα νά ἀποκαθιστοῦν εύθυγραμμες σχέσεις ἀνάμεσα σέ «τάξεις» καί σέ «κόμματα», ἔρμηνεύοντας τήν πολιτική τῶν κομμάτων ὡς ἔκφραση λίγο-πολύ συγκροτημένων κοινωνικῶν τάσεων καί ρευμάτων. "Ομως κάτι τέτοιο συνιστᾶ ὑπερβολή ἀκόμη καί γιά χῶρες μέ κοινωνίες ἀδρομερεῖς, μέσα στίς ὅποιες διαφαίνονται μέ σαφήνεια οι ταξικοί πόλοι τῶν συλλογικῶν συσπειρώσεων. Σέ καμιαί περίπτωση, καί πολύ περισσότερο στήν

περίπτωση τήν έλληνική, δέν πρέπει νά παραβλέπεται ή έκτεταμένη αύτονομία τοῦ πολιτικοῦ-χομματικοῦ παιγνιδιοῦ ώς πελατειακῆς σχέσης μεταξύ πολιτικοῦ καί φηφοφόρου, κατά τήν δύοια ὁ μέν φηφοφόρος παρέχει ύποστήριξη προσδοκώντας προστασία, ἐνῶ ἡ πολιτικός ἔκποιεῖ τό κράτος στούς φηφοφόρους μέ ἀντάλλαγμα νά τό κατέχει ὁ ἕδιος, δηλαδή νά θεμελιώνει τήν ίσχύ του στή δυνατότητα νά διανέμει —αύτός, κι ὅχι κάποιος ἄλλος— προσδοφόρες θέσεις καί ἀξιώματα. Τούτη ἡ αύτονομία τοῦ πολιτικοῦ-χομματικοῦ παιγνιδιοῦ κάνει κατά κανόνα δευτερεύουσες ἡ καί ἀπλῶς προσχηματικές τίς «ἰδεολογικές» κτλ. ἀντιθέσεις, ἢτοι τίς λεγόμενες ἀντιθέσεις «ἀρχῶν». Οτό πότε ιδεολογικό φάσμα ἐνας πολιτικός καταλαμβάνει ὄρισμένη θέση γιατί ὅλες οἱ ὑπόλοιπες εἶναι κατειλημμένες, καί εἶναι πρόθυμος, ὃν τό κρίνει συμφέρον, νά ἔγκαταλείψει τή θέση πού κατέλαβε ἀρχικά, ὃν κενωθεῖ κάποια ἄλλη. Μονάχα σ' αὐτήν τήν προοπτική μπορεῖ νά ἔχηγηθεῖ ἵκανοποιητικά τό χαρακτηριστικό γιά τή νεοελληνική πολιτική φαινόμενο τῆς συνεχοῦς μετατόπισης πολιτικῶν σέ διάφορες θέσεις τοῦ παραπάνω φάσματος. Πολύ λιγότερο μετατοπίσθηκε ἡ συγκεκριμένη πολιτική πράξη, δηλαδή ἡ ἀσκηση τῆς πολιτικῆς ώς πελατειακῆς σχέσης. Ἡ διόγκωση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ γιά σκοπούς χομματικοῦ ὀφέλους ὑπῆρξε ἐξ ἵσου ἔργο τῶν «δεξιῶν» ὅσο καί τῶν «φιλελεύθερων» ἡ «δημοκρατικῶν» κομμάτων, ὅλα τά ἔλληνικά κόμματα ὑπῆρξαν δηλαδή, μ' αὐτήν τήν πολύ χειροπιαστή ἔννοια, κόμματα κρατιστικά, ἀνεξάρτητα ἀπ' τό πᾶς ἀντιμετώπιζαν τό κράτος στό ἐπίπεδο τῶν προγραμματικῶν τους ἀρχῶν.

Ο πελατειακός χαρακτήρας τῶν κομμάτων δέν τά ἔχανε ὅμως μονάχα κρατιστικά στήν πράξη, ἄλλα καί «λαϊκά», ἐφ' ὅσον ἡ ταυτόχρονη ἀνάγκη ἔξυπηρέτησης ὅχι μόνο πλείστων ἀτόμων ἄλλα καί διαφόρων ὄμάδων ἡ «ικλάδων» μέσω τοῦ κράτους καθιστοῦσε ούσιαστικά ἀδύνατη τήν ἀσκηση μονοσήμαντης καί συνεποῦς ταξικῆς πολιτικῆς. Θέμα ταξικῆς πολιτικῆς δέν ἔμπαινε ἄλλωστε πιεστικά σέ μιά χώρα ὅπου ἡ βαθμιαία ἀποσύνθεση τῶν πατριαρχικῶν δομῶν δημιούργησε, ώς κύριο τμῆμα τοῦ κοινωνικοῦ κορμοῦ, μιάν εύρυτατη μάζα μικροαστῶν καί μικροϊδιοκτητῶν, οἱ ὅποιοι μποροῦσαν ἐξ ἵσου καλά νά ἀνήκουν σέ ἓνα «δεξιό», σέ ἓνα «φιλελεύθερο» ἡ σέ ἓνα «αριστερό» κόμμα. «Ο, τι μπορεῖ νά ὄνομασθεῖ ἔλληνική ἀστική τάξη, δηλαδή οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ τραπεζίτες, οἱ ἐφοπλιστές καί ὄρισμένα τμήματα τῶν ἔλευθερων ἐπαγγελμάτων, κατά κανόνα διασπειρόταν

έπίσης άπό πολιτική αποψη σέ διαφορετικά, κατά προτίμηση όμως στά δύο έκαστοτε μεγαλύτερα κόμματα. Οι διάφορες όμάδες, οι οποίες συνιστοῦσαν τή χαλαρή τούτη «τάξη», ίνανοποιοῦσαν τά αιτήματά τους μέ τίς ίδιες ούσιαστικά πελατειακές μεθόδους ὅπως και οι άπλοι φηφοφόροι, ἀν και στό ἐπίπεδο αύτό ή σχέση ύπακοῆς και προστασίας μποροῦσε νά παρουσιάσει πάμπολλες περιπλοκές που ἔφθαναν συχνά ἵσαμε τήν ἀντιστροφή τῶν ρόλων. Ἐπίσης πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τά αιτήματα τοῦτα δέν ἀντέβαιναν στή γενική χρατιστική τάση, ἀφοῦ ή πραγμάτωσή τους σχεδόν πάντοτε σήμαινε περισσότερη χρατική παρέμβαση — ἀδιάφορο ἀν αὐτή γινόταν ύπέρ τῶν φορέων τῆς «ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας». Μέ βάση αύτά τά θεμελιώδη δεδομένα μποροῦμε νά πούμε ὅτι ή ἑλληνική «ἀστική τάξη» δέν στάθηκε ποτέ ἀρκετά συγχροτημένη, όμοιογενής και ἰσχυρή ὥστε νά ταυτισθεῖ ἀναμφίλογα μέ τήν πολιτική διωσιβέρνηση τῆς χώρας, μολονότι συχνά ή πολιτική ἐπιρροή της μπορεῖ νά ἦταν (κατά πολύ) μεγαλύτερη ἀπό ἐκείνη ἄλλων κοινωνικῶν στρωμάτων ή όμαδων πιέσεως. Στόν χῶρο τῶν πολιτικῶν κομμάτων ή ύποχώρηση πατριαρχικῶν δομῶν παλαιοῦ τύπου, οι οποίες κυριαρχοῦσαν ὀλοκληρωτικά ὡς τίς ἀρχές τοῦ εἴκοστοῦ αἰώνα, δέν σήμαινε τή ραγδαία ἀνοδο πολιτικῶν μέ ἀστική καταγωγή, ἀστική συνείδηση και ἀστικά συμφέροντα, ἀλλά, σέ πολύ μεγαλύτερη ἔκταση, τή δυνατότητα πολιτικῆς σταδιοδρόμησης στοιχείων μικροαστικῆς ή ἀγροτικῆς προέλευσης μέ πανεπιστημιακή μόρφωση και ἐνίοτε καλές σχέσεις πρός τούς (πρώην) προύχοντες τῆς πολιτικῆς· τά στοιχεῖα αύτά διαπνέονταν συχνά ἀπό τάσεις μικροαστικοῦ ριζοσπαστισμοῦ («τό δίκιο τοῦ φτωχοῦ») και ἀντιμετώπιζαν τήν ἀστική τάξη σύμφωνα μέ τίς σκοπιμότητες τῆς στιγμῆς και τίς ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς τους ἀνόδου, χωρίς πάντως νά είναι σάρξ ἐκ τῆς σαρκός της. Ἀκόμα λιγότερο κατάλληλος γιά τήν ἀσκηση σαφοῦς ἀστικῆς πολιτικῆς ήταν ὁ χρατικός μηχανισμός, ὅπως διαμορφωνόταν ύπό τήν ἐπήρεια τοῦ κομματικοῦ ἀνταγωνισμοῦ και τῶν πελατειακῶν σχέσεων. Τό γεγονός, ὅτι ή μεγάλη μάζα τῶν δημοσίων ύπαλλήλων ὅλων τῶν βαθμίδων προερχόταν ἀπό στρώματα καθυστερημένα ἀπό πολιτισμική ἀποψη, εἶχε σοβαρές ἐπιπτώσεις στό ποιόν τοῦ χρατικοῦ μηχανισμοῦ, τοῦ ὅποίου ή λειτουργία πρόσκοπτε ἀδιάκοπα ὅχι μόνο στήν ἀγραμματοσύνη, τή στενοκεφαλιά, τήν κουτοπονηριά ή τή συμπλεγματικότητα, ἀλλά ἐπίσης στήν ἀνυπέρβλητη ἀνικανότητα τοῦ μέσου ύπαλλήλου νά προσανατολίσει τή δραστηριότητά του σέ ἀπρό-

σωπες, γενικές και ἀφηρημένες ἄρχες, ἐφ' ὅσον ἡ νοοτροπία του ἐμφοροῦνταν ἀπό τίς ἀξίες τῆς πατριαρχικῆς κοινωνίας, ἥτοι τήν πρωταρχική νομιμοφροσύνη του πρός τήν ἴδιαίτερη πατρίδα του, τούς συγγενεῖς του, τούς φίλους του, τούς φίλους τῶν φίλων του, τούς προστάτες και τούς προστατευομένους του. Ἀπό τή συνάντηση ἐνός ἀνθρώπινου τύπου γαλουχημένου σέ περιβάλλον προχρατικό και πραστικό μέ τόν μηχανισμό τῆς σύγχρονης γραφειοκρατίας, ὁ ὅποιος ἐνσαρκώνει και ἀπαιτεῖ στάση και συμπεριφορά ὀρθολογική, προέκυψαν συνδυασμοί ἄλλοτε σπαρταριστοί και ἄλλοτε ἀξιοδόκυτοι, συνδυασμοί πού ὀκόμα περιμένουν τόν σατιρικό και τόν διηγηματογράφο τους. Ἡ μεγάλη ζήτηση χρατικῶν θέσεων ἔδινε θεωρητικά στό χράτος τή δυνατότητα νά ἐπιλέγει μέ ἀξιοχρατικά κριτήρια ὑψηλοῦ ἐπιπέδου τούς ὑπαλλήλους του και νά βελτιώνει ἔτσι συνεχῶς τή λειτουργία του, ὅμως αὐτό δέν τό ἐπέτρεπε ἡ δικνομή τῶν θέσεων μέσω πατριαρχικῶν-πελατειακῶν διαδικασιῶν, πρόσθετη συνέπεια τῶν ὅποιων ἦταν ἡ συνεχής αὔξηση τῶν ἐπίμαχων θέσεων πέρα ἀπό τά δρια τῶν ἀντικεμενικῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν. Ἔτσι δημιουργήθηκε τό ἔξις παράδοξο: προκειμένου νά ἰκανοποιήσει κατά τό δυνατόν πολυάριθμα πελατειακά αἰτήματα, τό χράτος ὑποχρεώθηκε νά δίνει κατά μέσο ὅρο χαμηλές ἀμοιβές, μέ ἄλλα λόγια ἡ μιζέρια του ἦταν ἡ ἀναγκαία ἀντίστροφη ὅψη και ἡ προϋπόθεση τῆς μεγαλοθυμίας του. Ἡ φαινομενικά ἀνεξάντλητη δυνατότητα του νά «βολεύει» τούς πάντες ἐμπέδωσε σιγά-σιγά στή λαϊκή φαντασία τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἔνας πάμπλουτος και παντοδύναμος δότης, ἀρκεῖ νά θέλει νά δώσει, ἐνῶ παράλληλα ὑπῆρχαν και σοβαροί λόγοι νά θεωρεῖται ὡς ἀπατεώνας και τύραννος τόσο μεγάλος, ὥστε ἡ χρήση τῶν οἰωνδήποτε πλάγιων ὁδῶν ἀπό μέρους τῶν ὑπηκόων του θά ἔπρεπε νά λογίζεται ὡς κατανοητό και συγγνωστό μικροπαράπτωμα. Μέ βάση τέτοιες και παρόμοιες παραστάσεις διαμορφώθηκαν οἱ πολυσχιδέστατοι ἔκεινοι μηχανισμοί, χάρη στούς ὅποιους ἰσοσταθμιζόταν ἡ δυσκαμψία και ἡ ἀναποτελεσματικότητα τοῦ χράτους. Ὁ, τι δέν κατόρθωνε ἡ τήρηση τῶν ὀρθόδοξων διαδικασιῶν τό κατόρθωνε τό «παραθυράκι» και τό «ρουσφέτι». Τά πλάγια μέσα δέν ἀποτελοῦσαν πιά τήν παράβαση τῶν κανόνων, ἀλλά τόν μόνο δυνατό τρόπο λειτουργίας τους· δέν συνεπέφεραν τήν ἄρση τοῦ συστήματος, ἀλλά τοῦ παρεῖχαν μιά δικλείδα ἀσφαλείας ὅποτε πάθαινε ἐμπλοκή. Ἐπί πλέον τό «ρουσφέτι» εἶχε τήν πρόσθετη γενική ἴδιότητα νά ἔξειδυκει και νά ἔξατομικεύει τό κάθε